

Agnieszka Piskorz-Ryń

CMENTARZE I CHOWANIE ZMARŁYCH. PROPOZYCJE ZMIAN¹

Z. Duniewska opisując prawo administracyjne materialne, wskazała, że musi być ono osadzone w przestrzeni publicznej i wrastać w życie ludzkich zbiorowości oraz płynąć z jego nurtem, musi być „reakcją” na ujawniające się w nim potrzeby². Należy w tym miejscu zadać pytanie, czy jest tak w naszym kraju, jeśli chodzi o przepisy dotyczące chowania zmarłych. Obowiązująca obecnie ustawa pochodzi z 1959 r.³, ale znaczną jej część stanowią przepisy wprost przepisane z ustawy z 1932 r.⁴ Ta uznawana była za akt nowoczesny, stanowiący długo wypracowywany kompromis między państwem a związkami wyznaniowymi⁵. Od tego czasu minęło jednak prawie 100 lat. Ustawa z 1959 r. od momentu jej uchwalenia nie ewoluowała. Nie dokonano w niej istotnych zmian. Obecnie trwają co prawda prace nad przygotowaniem rządowego pro-

¹ Autorka jest członkiem Instytutu Nauk Prawnych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

² Z. Duniewska, *Wartości – dobra, potrzeby i zagrożenia jako czynniki wyznaczające zakres regulacji prawa administracyjnego materialnego* [w:] *System Prawa Administracyjnego*, t. 7, *Prawo administracyjne materialne*, red. R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel, Legalis 2017, s. 155.

³ Ustawa z 31.01.1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz.U. z 2020 r. poz. 1947 ze zm.).

⁴ Ustawa z 17.03.1932 r. o chowaniu zmarłych i stwierdzaniu przyczyn zgonu (Dz.U. Nr 35, poz. 359 ze zm.).

⁵ B. Truszkowski, *Z prac ministerialnych nad ujednoliceniem prawa chowania zmarłych w II Rzeczypospolitej*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2019/2, s. 25.

jektu ustawy⁶, te jednak również nie wydają się zadowalające. W pewnym zakresie zawierają one rozwiązania wsteczne w stosunku do obecnie obowiązującej ustawy. Alternatywę stanowi społeczny projekt ustawy regulującej to zagadnienie⁷.

W tekście tym nie chodzi jednak o zestawienie tych projektów czy dokonanie ich analizy. Jego celem jest próba ogólnej oceny tego, jakiej ustawy regulującej zasady chowania zmarłych jako społeczeństwo potrzebujemy, by odpowiadała ona potrzebom współczesności i uwzględniała potrzeby przyszłości. Na to pytanie łatwiej będzie odpowiedzieć po zastanowieniu się nad tym, jaka jest obecnie funkcja cmentarza. Stwierdzenie tego pozwoli ustalić kierunek, w jakim powinien podążać ustawodawca. Ich omówienie poprzedzić jednak należy ogólną konstatacją, że cmentarze służą żywym, a nie zmarłym. A więc spoglądając na cmentarz z perspektywy zaspokojenia potrzeb wspólnoty samorządowej, to potrzeby żyjących trzeba brać pod uwagę. Co więcej, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju jako zasadą zarówno konstytucyjną, jak i prawa administracyjnego, uwzględnić należy nie tylko potrzeby obecne, lecz także potrzeby przyszłych pokoleń⁸.

⁶ Projekt ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych z 23.09.2021 r., nr UD278 w wykazie prac legislacyjnych i programowych RM, <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12351755> (dostęp: 1.09.2022 r.).

⁷ Projekt ustawy dostępny: <https://niezapomnianecmentarze.pl/lib/lgenhr/Projekt-ustawy-o-cmentarzach-i-pochowkach-kuyif5k7.pdf> (dostęp: 1.09.2022 r.). Autorka jest członkiem zespołu prawnego przygotowującego w ramach inicjatywy wyżej wymieniony projekt.

⁸ Na temat zasady zrównoważonego rozwoju traktowanej szerzej aniżeli jedynie w kontekście ochrony środowiska zob.: A Bałaban, *Konstytucyjna zasada zrównoważonego rozwoju* [w:] *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, red. L. Garlicki, A. Szmyt, Warszawa 2003, s. 21 i n.; W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, LEX 2013, art. 5; B. Rakoczy, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* [w:] B. Rakoczy, *Prawo ochrony środowiska. Komentarz*, Warszawa 2013, LEX, art. 5. Na ten temat również A. Piskorz-Ryń, J. Wyporska-Frankiewicz, *Zasada zrównoważonego rozwoju z perspektywy prawa administracyjnego. Zagadnienia wybrane* [w:] *Spółeczna odpowiedzialność jako podstawa osiągania zrównoważonego rozwoju*, red. O. Kotowska-Wójcik, M. Luty-Michalak, Warszawa 2016, s. 67 i n. Na temat zasady zrównoważonego rozwoju jako zasady prawa administracyjnego zob. J. Zimmermann, *Prawo administracyjne*, Kraków 2014, s. 132; A. Syryt, *Dostęp do publicznych zasobów informacyjnych a zasada zrównoważonego rozwoju* [w:] *Jawność i jej ograniczenia*, t. V, *Dostęp i wykorzystywanie*, red. A. Piskorz-Ryń, Warszawa 2015, s. 31–32; G. Szpor,

1. Funkcje cmentarza

Na potrzeby tego opracowania należy wyróżnić cztery podstawowe funkcje cmentarza, uwzględniając perspektywę prawa administracyjnego. Podstawową funkcją cmentarza jest chowanie zwłok i prochów. Cmentarz pozwala na ich usunięcie w godny sposób, zgodny z wyznawanym światopoglądem i tradycją. Jest miejscem chowania zwłok ludzkich, prochów i szczątków przy zapewnieniu ochrony sanitarnej i wyeliminowaniu ich ingerencji w środowisko naturalne. Ludzie już od czasów starożytności wiedzieli o negatywnym wpływie miejsc pochówku na otoczenie z tego względu lokalizowali cmentarze poza obrębem miast. Obecnie wskazuje się, że w przypadku złej lokalizacji miejsc pochówków cmentarz może o 40% bardziej zagrażać człowiekowi niż konwencjonalne odpady⁹. Badania prowadzone na świecie koncentrują się głównie nad zanieczyszczeniem wód gruntowych patogenami i związkami chemicznymi pochodzącymi z dekompozycji ciał. Obecność bakterii w wodzie ma szkodliwe skutki dla organizmu człowieka tuż po jej spożyciu. Natomiast zanieczyszczenia chemiczne powodują negatywne skutki dla organizmu po dłuższym czasie¹⁰. Stąd ustawa o cmentarzach jest kwalifikowana do administracji ingerującej. Jej rolą bowiem jest usuwanie zagrożeń związanych z oddziaływaniem zwłok na otoczenie i ochrona takich wartości jak życie, zdrowie oraz bezpieczeństwo sanitarne. Przeciwdziała wpływowi cmentarza na otoczenie, eliminując negatywne jego oddziaływanie na środowisko naturalne

Zasada zrównoważonego rozwoju jako zagadnienie prawne [w:] *Zarządzanie Informacją Przestrzenną w Nowym Tysiącleciu*, red. G. Szpor, D. Kereković, Katowice 1999, s. 486.

⁹ G.T. Fisher, L. Croukamp, *Groundwater contamination and its consequences resulting from the indiscriminate placing of cemeteries in the third world context. Conference Africa needs groundwater convention*, Johannesburg–South Africa 1993, za: J. Żychowski, *Wpływ grobów z I i II wojny światowej na środowisko przyrodnicze*, Kraków 2008, s. 9.

¹⁰ J. Żychowski, *Wpływ grobów...*, 2008, s. 9. Na ten temat zobacz również J. Żychowski, *Wpływ grobów z I i II wojny światowej na występowanie bakterii w wodach podziemnych* [w:] *Stan i antropogeniczne zmiany jakości wód w Polsce*, t. VI, red. M. Ziulkiewicz, Łódź 2010, s. 131–142. J. Żychowski, *Przegląd wyników badań prowadzonych na świecie nad wpływem cmentarzy na chemizm wód podziemnych* [w:] *Antropogeniczna transformacja środowiska przyrodniczego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Lachowi*, red. W. Wilczyńska-Michalik, Kraków 2010, s. 67–90; J. Żychowski, *Wpływ krakowskich cmentarzy*, „Przegląd Geograficzny” 2010/3(82), s. 409–433.

i bezpieczeństwo osób, przede wszystkim poprzez przepisy związane z usytuowaniem cmentarza, wymogami, jakie musi spełnić teren, na jakim jest on umiejscowiony, i tworzeniem pasów izolacyjnych¹¹. Druga funkcja cmentarza związana jest z ochroną przed profanacją zwłok ludzkich. Ma on chronić groby przed ich nieuprawnionym zniszczeniem. Łączyć należy to więc z poszanowaniem godności człowieka jako podstawową wartością konstytucyjną, która nie ustaje po jego śmierci wraz z utratą przez niego podmiotowości prawnej, a jedynie ulega przekształceniu w szacunek i cześć należne jego ciału i miejscu jego spoczynku¹². Stąd przede wszystkim normy prawa karnego zapewniają poszanowanie zarówno samych jego zwłok, jak i miejsca ich pochówku¹³. Rola prawa administracyjnego jest, w tym przypadku, ograniczona. Nie może być jednak niedoceniana. Przez samo utworzenie cmentarza staje się on miejscem pieczy nad grobami zmarłych. Normy prawa administracyjnego określają zasady ogrodzenia cmentarza i jego zarządzania, w tym zapewnienia porządku i bezpieczeństwa na jego terenie. Wójtowie, burmistrzowie (prezydenci miast) zarządzając nimi, chronią groby przed ich nieuprawnionym zniszczeniem. Kolejną bardzo ważną funkcją cmentarza jest funkcja terapeutyczna. Cmentarz jest to przestrzeń kultywowania pamięci o zmarłych zgodnie z tradycją i wyznawaną religią oraz przestrzeń dla wykonywania obrządków religijnych. Jest to również miejsce organizacji pochówków, pożegnania zmarłych, a także sprawowania kultu poprzez możliwość odwiedzania grobów i opiekę nad nimi. Kultywowanie pamięci o zmarłych, bez względu na ich status społeczny, jest osobną wartością, uznaną i wysoko cenioną w naszej kulturze¹⁴.

¹¹ M. Rosegnal, *Planistyczne problemy lokalizacji cmentarza* [w:] *Non omnis moriar. Osobiste i majątkowe aspekty prawne śmierci człowieka. Zagadnienia wybrane*, red. J. Gołaczyński, J. Mazurkiewicz, J. Turlukowski, D. Karkut, Wrocław 2015, s. 691–711.

¹² A. Tworowska, *Określenie statusu ludzkich zwłok jako problem prawno-społeczny*, PiM 2015/2, s. 61–71; A. Rybak, *Prawnokarna ochrona godności zwłok człowieka*, „Palestra” 2004/1–2, s. 99–103.

¹³ Zgodnie z art. 262 ustawy z 6.06.1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2022 r. poz. 1138 ze zm.): Kto znieważa zwłoki, prochy ludzkie lub miejsce spoczynku zmarłego, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2 (§ 1). Kto ograbia zwłoki, grób lub inne miejsce spoczynku zmarłego, podlega karze pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat 8 (§ 2).

¹⁴ M. Ozga, *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 23 września 2009 r., I CSK 346/08*, „Glosa” 2011/2, s. 22–26.

Kult pamięci zmarłych polega na przysługujących człowiekowi różnych wolnościach, wypływających ze sfery uczuć i odczuć odnoszących się do osoby zmarłej, okazywania szacunku dla wspomnień i pamięci o niej, urządzenia pogrzebu oraz grobowca i decydowania o jego wystroju, składania wieńców, palenia zniczy¹⁵. „Grób to nie tylko miejsce pochówku, ale także (...) miejsce wiecznego spoczynku, a dla osób wierzących miejsce oczekiwania, modlitwy, zadumy i kontemplacji, tworzący warunki do szczególnego rodzaju relacji emocjonalnej bliskich ze zmarłym”¹⁶. Cmentarz jest więc miejscem osławiania śmierci, godzenia się z odchodzeniem bliskich, kojeniem bólu i przezwyciężaniem traumy śmierci¹⁷. Łączy on więc w sobie to, co na wskroś przyziemne i pragmatyczne, z tym, co wzniosłe i duchowe¹⁸. Cmentarz jest także zapisem naszej kultury i tradycji. Ta funkcja z perspektywy prawa administracyjnego wiąże się z ochroną cmentarzy jako zabytków.

2. Zmiany społeczne

Podjmując się rozważań nad potrzebą zmian w przepisach prawa z perspektywy spojrzenia na cmentarz i jego funkcje, konieczne wydaje się dopełnienie tak zarysowanej perspektywy poprzez wskazanie pewnych zmian, które zachodzą w społeczeństwie, przy jednoczesnej pełnej świadomości tego, że tak nakreślony obraz nie jest pełny. Na jakie zmiany społeczne należy zwrócić uwagę? Na pewno jest to bardzo powoli postępująca laicyzacja społeczeństwa. Dalej jednak Polacy określają się jako osoby wierzące, z tym że w 2005 r. odsetek wierzących utrzymywał się na poziomie 96%, a w 2020 r. – 91%. Zwiększa się zaś liczba osób całkowicie niewierzących¹⁹. Procent osób określających się jako regularnie praktykujące jest już dużo mniejszy – około połowy. Grupa tych, którzy przynajmniej deklarują zgodne z nauczaniem Kościoła postawy

¹⁵ Wyrok SN z 3.12.2010 r., I CSK 66/10, LEX nr 738085.

¹⁶ Wyroku SN z 20.09.2007 r., II CSK 237/07, OSP 2008/9, poz. 94.

¹⁷ B. Lewicka, *Wirtualne cmentarze [w:] Miejskość i duch innowacyjności*, red. M.S. Szczepański, K. Bierwaczek, K. Wojtasik, Katowice 2013, s. 160.

¹⁸ E. Klima, B. Wycichowska, W. Popek, *Cmentarz w strukturze przestrzennej miasta*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2019/35, s. 91.

¹⁹ *Religijność Polaków w ostatnich 20 latach*, CBOS. Komunikat z Badań 2020/63, s. 1.

moralne, choćby w odniesieniu do etyki życia małżeńskiego, stanowi nie więcej niż 1/4 polskiego społeczeństwa²⁰. Ponadto rysuje się wyrazisty trend, że dzisiejsza młodzież względem tej z końca minionego stulecia jest znacznie mniej religijna. Wyraźnie rośnie grupa młodzieży, która deklaruje się jako niewierząca i niepraktykująca, i stanowi ona grupę już niemal 1/3 całej młodzieży. Największemu osłabieniu podlegają przede wszystkim praktyki religijne. W 1996 r. 62% młodzieży wskazywało, że chodzi co tydzień do kościoła, obecnie jest to 35%. Ponad połowa młodzieży w największych miastach w ogóle nie praktykuje swojej wiary²¹. Postępujące zmiany wymagają dostawiania do tego przepisów dotyczących chowania zmarłych. Nie chodzi bowiem o to, by ustawa zachęcała do zachowań niezgodnych z naukami Kościoła, ale jedynie by dawała tym, którzy chcą postępować zgodnie ze swoim sumieniem, taką możliwość. Wolność sumienia to bowiem „indywidualne prawo jednostki do wolności w sferze wewnętrznej (myśli i przekonań) oraz w sferze zewnętrznej (ujawniania owych przekonań)”²². Innymi słowy, wolność sumienia pozwala każdemu człowiekowi na ideową (ideologiczną), filozoficzną czy religijną autodefinicję, na określenie własnego światopoglądu (heteronomicznego, autonomicznego, wewnętrznie sprzecznego) oraz posiadanie dowolnego przekonania i postępowanie zgodnie z nim²³. Prawo pozwala człowiekowi na autodefiniowanie swojego stosunku do różnych form pochowku w oparciu o podstawy ideowe, filozoficzne czy religijne (wolność sumienia w sferze wewnętrznej), pozwala mu na ich manifestowanie, nie gwarantując jednak możliwości organizacji pochowku zgodnie z tymi przekonaniem. Możliwość zachowania w tej sferze zgodnie z przekonaniem powinna podlegać ochronie prawnej wynikającej z wolności sumienia. Ochronie podlegają te zachowania, u podstaw których leży decyzja moralna (osąd sumienia), kwalifikująca dane zachowanie lub czyn jako moralnie dobre (dopuszczalne) bądź

²⁰ *Kościół w Polsce*, Raport, Warszawa 2021, Katolicka Agencja Informacyjna, https://www.ekai.pl/wp-content/uploads/2021/04/KAI_Raport_Kosciol-_w_Polsce_2021_2.pdf (dostęp: 1.09.2022 r.), s. 13.

²¹ *Kościół w Polsce*, s. 16.

²² P.A. Leszczyński, *Wolność sumienia (hasło)* [w:] *Leksykon prawa wyznaniowego: 100 podstawowych pojęć*, red. A. Mezglewski, Warszawa 2014, s. 527.

²³ M. Olszówka [w:] *Konstytucja RP*, t. I, *Komentarz do art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Legalis 2016, art. 53.

nie. Decyzja co do wyboru formy pochówku jest następstwem wyznawanego systemu wartości i bezsprzecznie może być uznana za decyzję moralną. Ochrona prawna w tym zakresie nie jest nieograniczona. Z punktu widzenia konwencyjnego wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób²⁴. Na gruncie konstytucyjnym jest zaś wyznaczana przez treść normatywną art. 31 ust. 3. Jest ona praktycznie powtórzeniem postanowień konwencji w tym zakresie. Poza tym, że postanowienia art. 31 ust. 3 Konstytucji RP wprowadzają możliwość ograniczenia wolności ze względu na ochronę środowiska. Prawo powinno zapewnić ochronę wolności sumienia i wyznania, w przypadku gdy chodzi o wybór sposobu pochówku, w granicach wynikających z obu wskazanych przepisów. Przyjęty sposób rozumowania potwierdza art. 1 u.g.w.s.w., wskazując, że Rzeczpospolita Polska zapewnia każdemu obywatelowi wolność sumienia i wyznania. Korzystając z wolności sumienia i wyznania, obywatele mogą m.in. otrzymać pochówek zgodny z wyznawanymi zasadami religijnymi lub z przekonaniem w sprawach religii²⁵. W ten sposób wyraźnie połączono sposób organizacji pochówku z wolnością sumienia i religii.

Kolejnym zagadnieniem są migracje ludności. Te nie są zjawiskiem nowym. Jak wskazuje B. Biedka, w latach 1870–1914 do USA przybyło ok. 4 mln polskich emigrantów²⁶. Obecnie przybrały one trochę inny charakter. Jesteśmy obserwatorem migracji w ujęciu globalnym. Ma na to wpływ wielokulturowość lub otwartość kulturowa w wielu społeczeństwach, obniżanie się bariery technicznej i ekonomicznej w przemieszczaniu wielkich mas ludzi na dowolne odległości, otwarcie lub

²⁴ Art. 9 ust. 2 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzonej w Rzymie 4.11.1950 r. (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.).

²⁵ Art. 2 pkt 12 u.g.w.s.w.

²⁶ B. Biedka, *Osadnictwo polonijne w ośrodkach miejskich na północno-wschodnim wybrzeżu Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej* [w:] *Migracje i społeczeństwo. Zbiór studiów*, red. J.E. Zamojski, Warszawa 1995, s. 83–84.

wzrost otwartości wielu gospodarek narodowych²⁷. Ogromne znaczenie ma również członkostwo Rzeczypospolitej Polskiej w Unii Europejskiej i związana z tym możliwość swobodnego przemieszczania i podejmowania pracy. Możemy w tym kontekście mówić o procesie regionalizacji, ułatwiającym przepływ siły roboczej wewnątrz UE. Ludzie, inaczej niż kiedyś, nie wyjeżdżają na stałe. Wielu z nich po pobycie za granicą wraca do kraju. Szacunkowo pod koniec 2020 r. poza granicami Polski przebywało czasowo ok. 2239 tys. stałych mieszkańców naszego kraju²⁸. Możemy również zaobserwować towarzyszące migracji zjawisko nomadyzacji²⁹. Wielu ludzi stale podąża za pracą lub podróżuje, nie przynależąc do żadnego konkretnego miejsca czy społeczności. Kolejnym zjawiskiem, o którym należy wspomnieć, są zmiany kulturowe dotyczące śmierci. Związane są one m.in. z przenoszeniem przez część ludzi miejsca odbywania żałoby z cmentarza fizycznego na cmentarz wirtualny. Proces ten odbywa się jednak różnie. Są takie cmentarze wirtualne, które są uzupełnieniem faktycznie istniejących cmentarzy. Stanowią alternatywę dla tych, którzy nie mogą przyjść na grób i zapalić znicza. Często na nich widać istniejący w rzeczywistości na realnym cmentarzu nagrobek. Są jednak i takie, które są nie dodatkowym, a podstawowym miejscem kultu osoby zmarłej, określane jako cmentarze wirtualne *per se*³⁰. Jest to wynikiem zmian z jednej strony zachodzących w społeczeństwie, z drugiej wiążą się ze zmianą miejsca śmierci w przestrzeni społecznej. Pomijając dyskusje nad rolą tych cmentarzy, trzeba jednak podkreślić, że dla wielu stanowią nowoczesną kulturową formę kultu zmarłych, a nawet nowy element rytuału śmierci i żałoby. Odwiedzaniu wirtualnego cmentarza

²⁷ P. Koryś, M. Okólski, *Czas globalnych migracji. Mobilność międzynarodowa z perspektywy globalizacji*, „Prace Migracyjne” 2004/55, s. 9.

²⁸ Informacja o rozmiarach i kierunkach czasowej emigracji z Polski w latach 2004–2020, GUS, Informacje sygnałne, 21.10.2021 r.

²⁹ I. Lipowicz, *Samorząd terytorialny XXI wieku*, Warszawa 2019, s. 221 i n.

³⁰ Szerzej na temat wirtualnych cmentarzy w obu tych aspektach: Ł. Kaprańska, A. Maksymowicz, *Internet jako theatrum śmierci. O przeżywaniu umierania, cmentarzu i żałobie w wirtualnym świecie*, „Kultura i Społeczeństwo” 2009/3, s. 191–208; M. Gierwazik, K. Martyniuk, *(Nie)prawdziwi żałobnicy. Wirtualne cmentarze*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia Informatica” 2011/2, s. 231–238; B. Lewicka, *Wirtualne cmentarze...*, s. 148–168; B. Cyrek, *Kultura funeralna w cyberprzestrzeni. Co łączy wirtualne cmentarze i media społecznościowe?*, „Kognitywistyka i Media w Edukacji” 2017/2, s. 92–100.

może towarzyszyć poczucie spełnienia obowiązku wobec zmarłych. Zapalenie wirtualnego znicza, położenie wirtualnych kwiatów i modlitwa przed ekranem komputera stają się równoznaczne z podobnymi gestami wykonywanymi realnie na prawdziwych nekropoliach³¹. Polacy jednak dalej chętnie odwiedzają groby swoich najbliższych. Niemal wszyscy dorośli odwiedzają groby rodziców (96%) i dziadków (90%). Ponad połowa (55%) odwiedza także groby pradziadków. Odwiedzaniu mogił zmarłych przodków z pewnością sprzyja fakt, że jak deklaruje zdecydowana większość Polaków (78%), groby ich antenatów znajdują się w ich miejscowości zamieszkania lub jej najbliższej okolicy³². Zmieniają się również zapatrywania dotyczące pochówku. Z badań wynika też, że zwiększa się akceptacja kremacji. Na pytanie, czy ciało należy chować w trumnie, odpowiedziało twierdząco w 1994 r. 50% respondentów, w 2001 r. już 46%, w 2012 r. – 37%, a w 2019 r. jedynie 33%. Na pytanie zaś, czy można poddać ciało kremacji i pochować tylko urnę z prochami, odpowiedziało twierdząco w 1994 r. – 37% respondentów, w 2001 r. – 44%, w 2012 r. – 49%, a w 2019 r. – 50%. Pozostali respondenci nie mieli zdania w tej kwestii³³. Wiązać należy to ze zmianą stosunku Kościoła katolickiego do kremacji. Zgodę na tę formę pochówku udzielił on dopiero w 1963 r. w instrukcji opublikowanej przez Kongregację Świętego Oficjum *De cadaverum crematione: Piam et constantem*³⁴. W akcie tym wskazuje wiernym, że spalanie ciała w żaden sposób nie dotyka duszy oraz nie przeszkadza wszechmocy Boga odnowić ludzkiego ciała podczas zmartwychwstania. Dalej jednak Kościół daje pierwszeństwo infumacji, czyli złożeniu niespalonego ciała do grobu. Kanon prawa kanonicznego 1176 § 3 nie zabrania jednak kremacji. Zgodnie z tym przepisem „Kościół usilnie zaleca zachowanie pobożnego zwyczaju grzebania ciał zmarłych. Nie zabrania jednak kremacji, jeśli nie została wybrana z pobudek przeciwnych nauce chrześcijańskiej”.

³¹ J. Szegda, *Refleksje na temat wirtualnych cmentarzy. Uwarunkowania społeczne i kulturowe*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2018/4(9), s. 77.

³² *Historie rodzinne*, CBOS. Komunikat z Badań 2018/114, s. 15.

³³ *Stosunek do śmierci i zwyczaje funeralne*, CBOS. Komunikat z Badań 2018/136, s. 4–5.

³⁴ J. Woźniak, *Kremacja w rozwoju historycznym i nauce Kościoła*, „Teologia i Człowiek” 2017/4, s. 196–197.

3. Kierunki zmian

Patrząc więc na procesy zachodzące w życiu społecznym, jak również przez ich pryzmat na funkcje cmentarza, należy rozważyć następujące kierunki zmian. Po pierwsze, trzeba podtrzymać monopol państwa i związków wyznaniowych na prowadzenie cmentarzy. Niedopuszczalna wydaje się prywatyzacja zadań publicznych w tej dziedzinie. Należy zachować także rozdział Kościoła od państwa. Obligatoryjność w każdej gminie cmentarza dostępnego dla wyznawców wszystkich wyznań w ujęciu historycznym zawdzięczamy ustawie o cmentarzach z 1932 r. Uznawano to za rozwiązanie nowatorskie i istotne z przyczyn sanitarnych. Utrzymać należy rozwiązanie, zgodnie z którym kościoły i związki wyznaniowe prowadzą cmentarze dla swoich wyznawców, a gminy cmentarze komunalne dostępne dla osób niezależnie od wyznawanej religii lub niewierzących. Pozostawić trzeba również zasadę, zgodnie z którą istnieje obowiązek przyjęcia zwłok do pochowania na cmentarzu wyznaniowym, wtedy gdy nie ma w danej gminie cmentarza komunalnego. Z sytuacją taką mamy często do czynienia w małych miejscowościach³⁵. Wskazany przepis podlegał ewolucji. W pierwotnym brzmieniu ustawy przewidziany był moralny nakaz zarządu cmentarza wyznaniowego³⁶. Potem wskazywano na umożliwienia pochowania³⁷. Obecnie cmentarz wyznaniowy ma taki obowiązek, gdy nie ma w danej gminie cmentarza komunalnego. Ma go realizować bez jakiejkolwiek dyskryminacji osób zmarłych innego wyznania lub niewierzących³⁸. Dotyczy to także osób bliskich tej osoby. Prawo to przysługuje małżonkowi, wstępnym, zstępnym, rodzeństwu i przysposobionym³⁹. Wyznanie osoby, która posiada nabyte prawo do pochówku, i jej bliskich nie ma w tym zakresie znaczenia. Oznacza to, że prawo do pochowania na cmentarzu wyznaniowym niejako „odrywa się” od wyznania zmarłego w dwóch wskazanych powyżej przypadkach. Na tym tle negatywnie na-

³⁵ Art. 8 ust. 2 u.c.c.z.

³⁶ Dz.U. z 1959 r. Nr 11, poz. 62.

³⁷ Dz.U. z 1989 r. Nr 29, poz. 154.

³⁸ Art. 8 ust. 2 u.c.c.z. Podobne postanowienia gwarancyjne zawiera art. 45 ust. 3 ustawy z 17.05.1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2019 r. poz. 1347 ze zm.).

³⁹ Art. 8 ust. 4 u.c.c.z.

leży się odnieść do koncepcji, zgodnie z którą ustawa nakazuje zawierać porozumienia między gminami a kościołami, jeżeli w danej gminie nie ma cmentarza i od takiego porozumienia uzależniać przyjęcie zwłok do pochowania⁴⁰. Stanowi to bowiem odejście od modelu, w którym organizuje się cmentarz w każdej gminie. Nakłada także niejako obowiązek finansowania cmentarza wyznaniowego, przy jednoczesnym braku poszanowania nabytego już prawa do pochówku.

Po drugie, należy dążyć do zaspokojenia stale rosnących potrzeb na powierzchnię grzebalną, co jest przede wszystkim problemem dużych miast. Można to osiągnąć dzięki liberalizacji w ograniczonym zakresie przepisów dotyczących pochówków. Postulować należy stworzenie ustawy preferującej kremację. Prochy bowiem są neutralne biologicznie. Nie można więc powoływać się na argumenty związane z ochroną życia i zdrowia ludzkiego. Nie ma bowiem potrzeby zagwarantowania społeczeństwu ochrony przed ich negatywnym wpływem. Należy to traktować jako uzasadnienie dla złagodzenia obowiązujących przepisów. Z tego względu trzeba dążyć do uregulowania w sposób kompleksowy zasad spopielania zwłok. W tej chwili prawodawca dopuszcza kremację i pochowanie powstałych w ten sposób prochów, ale wyraźnie się od tej formy pochówku dystansuje⁴¹. Inaczej jest już w projekcie rządowym. W nowej ustawie potrzebne jest nie tylko zdefiniowanie pojęcia prochów, lecz także uwzględnienie przepisów regulujących proces kremacji, w tym pod kątem jego oddziaływania na środowisko naturalne, przede wszystkim niskoemisyjności tego procesu. Szerokie stosowanie spopielania zwłok umożliwi efektywne wykorzystanie powierzchni w dużych miastach. Ta bowiem raz zajęta pod cmentarz jest „wyeliminowana” z obrotu na długie lata. Zaspokojenie potrzeb żyjących może więc wpłynąć negatywnie na potrzeby przyszłych pokoleń. Nie należy również wykluczać rozwiązania polegającego na prowadzeniu cmentarza poza własnymi granicami⁴². Nie chodzi tu jednak o przekazanie

⁴⁰ Zasadę taką przewiduje rządowy projekt ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych w art. 93, <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12351755/katalog/12819378#12819378> (dostęp: 1.09.2022 r.).

⁴¹ I. Sierpowska, *Śmierć w ujęciu prawa administracyjnego*, LEX 2020, rozdział 4.

⁴² Art. 93 ust. 1 rządowego projektu ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych. Projekt ten przewiduje również, że „Gmina może założyć cmentarz poza własnymi gra-

zadania w drodze porozumienia do wykonywania innemu podmiotowi, a o prowadzenie cmentarza poza swoim terytorium, z wykorzystaniem obszaru należącego do innej gminy, z tym że zadanie nie jest przekazane, a wykonywane w imieniu własnym i na własną odpowiedzialność poza swoim terytorium. W ten sposób można „oszczędzić” teren dużych miast. Uwzględnąć przy tym należy możliwość dogodnego dojazdu i zagwarantować transport publiczny do tak umiejscowionych cmentarzy. Podejmując decyzję w tym zakresie, trzeba wziąć pod uwagę preferencje, postawy i potrzeby młodych, bo to oni będą chować swoich odchodzących bliskich. Do części z nich będą odnosić się opisane procesy, takie jak migracja i wirtualizacja sprawowania kultu pamięci osoby zmarłej. Można więc przyjąć, że dla części z nich położenie cmentarza nie będzie tak istotne jak kiedyś. Nie zmienia to jednak faktu, że będą i tacy, którzy będą postrzegali cmentarz przez jego funkcję terapeutyczną. Stąd nie można o niej zapominać.

Po trzecie, należy także rozważyć dopuszczenie rozsypywania prochów na cmentarzach zarówno w specjalnie wyznaczonych do tego miejscach, jak i poza nimi, uwzględniając przy tym wolę zmarłego, jak również zagwarantowaną w Konstytucji RP wolność sumienia i wyznania oraz zapewniając ochronę prochów przed profanacją. Postulat liberalizacji przepisów nie zwalnia ustawodawcy z dążenia do zapewnienia ich ochrony jako refleksu godności człowieka, która jak wspomniano na wstępie, nie wygasa, ale przekształca się w część należną jego ciała i jego prochom. Może sprowadzać się to do uregulowania kilku kwestii związanych z postępowaniem z nimi. Przede wszystkim należy rozważyć, czy rozsypywanie prochów jest dopuszczalne jedynie, gdy zmarły za życia tak postanowi i czy rolę prawa administracyjnego jest respektowanie jego woli, a co za tym idzie, czy należy pozostawić mu swobodę w decydowaniu o miejscu, w jakim ma to nastąpić. Czy też prawo

nicami za zgodą rady gminy, na terenie której będzie znajdować się cmentarz. Gmina zakładająca cmentarz oraz gmina, na terenie której znajdować się będzie cmentarz, zawierają porozumienie określające wzajemne prawa i obowiązki gmin wynikające z założenia i utrzymywania cmentarza” (art. 93 ust. 2). „Utrzymanie i likwidacja cmentarza, o którym mowa w ust. 1, oraz zarządzanie nim należy do gminy, która go założyła. Rozszerzenie cmentarza wymaga zgody rady gminy, na terenie której znajduje się cmentarz, oraz zawarcia z tą gminą porozumienia” (art. 93 ust. 3).

administracyjne powinno w celu zapewnienia porządku publicznego i dla zagwarantowania im ochrony przed profanacją ustalać, czy prochy muszą być pochowane lub rozsypane, czy też mogą być przechowywane w domu. A co z tym idzie, czy rolą prawa jest wprowadzanie ograniczeń, w przypadku ich rozsypywania. Czy powinno ono wprowadzać zakaz ich dezintegracji poprzez zakaz ich rozsypywania w różnych miejscach? W różnych krajach te kwestie są regulowane w różny sposób. Większość ustawodawstw europejskich zakazuje przechowywania prochów w domu⁴³. Ustawodawstwo często zabrania ich rozsypywania w wodach śródlądowych i w pobliżu linii brzegowej. Może również uzależniać zgodę na ich rozsypanie od decyzji zmarłego wyrażonej za życia. Są także kraje zakazujące dzielenia prochów⁴⁴.

Punktem odniesienia dla przyszłej regulacji w tym zakresie może być prawo włoskie. Dopuszcza ono kremację. Zagadnienie to reguluje dekret prezydencki nr 285 z 10.09.1990 r. o zatwierdzeniu regulaminu policji pogrzebowej⁴⁵ oraz ustawa 130/2001 o kremacji⁴⁶. Akty te określają warunki, jakie muszą być spełnione, by kremacja była możliwa. Następuje to na podstawie zezwolenia na kremację udzielonego przez urzędnika stanu cywilnego na wyraźne życzenie zmarłego⁴⁷. Wola zmarłego może być wyrażona w testamentie, z wyjątkiem przypadków, w których bliscy składają odrębne oświadczenie zmarłego sporządzone po dacie sporządzenia testamentu⁴⁸. Może być ona również poświadczona poprzez rejestrację do stowarzyszenia, którego celem statutowym jest kremacja zwłok ich członków, z wyjątkiem przypadków, w których bliscy składają odrębne oświadczenie zmarłego sporządzone po dacie rejestracji w stowarzyszeniu⁴⁹. W przypadku osób, które w chwili śmierci są człon-

⁴³ D. Dziewulak, *Pochówek skremowanych prochów ludzkich na cmentarzach lub w innych miejscach w wybranych państwach Unii Europejskiej oraz w Australii, Kanadzie i USA*, „Analizy BAS” 2012/13.

⁴⁴ D. Dziewulak, *Pochówek skremowanych prochów...*

⁴⁵ D.P.R. 10 settembre 1990, n. 285 (1). Approvazione del regolamento di polizia mortuaria.

⁴⁶ Legge Nr. 130 v. 30.3.2001 (Disposizioni in materia di cremazione e dispersione delle ceneri), G.U. Nr. 91 v. 19.4.2001.

⁴⁷ Art. 3 ust. 1 ustawy o kremacji.

⁴⁸ Art. 3 ust. 1 lit. b pkt 1 ustawy o kremacji.

⁴⁹ Art. 3 ust. 1 lit. b pkt 2 ustawy o kremacji.

kami uznanych stowarzyszeń, których celem jest kremacja zwłok ich członków, wystarczy złożyć oświadczenie na papierze nieopatrzoneym pieczęcią, sporządzone na piśmie i opatrzone datą, napisane odręcznie przez członka lub, jeśli nie jest on w stanie pisać, potwierdzone przez dwóch świadków. Deklaracja musi zostać zatwierdzona przez Prezesa Stowarzyszenia⁵⁰. Rejestracja w stowarzyszeniach, o których mowa w niniejszym ustępie, obowiązuje również wbrew opinii krewnych⁵¹. Kremacja w przypadku braku zgody wyrażonej za życia może nastąpić na podstawie woli małżonka, a w przypadku jego braku poprzez wolę najbliższego krewnego wyrażoną w urzędzie stanu cywilnego gminy, w której nastąpił zgon lub w której ma miejsce zamieszkania⁵², a w przypadku osób małoletnich na podstawie woli wyrażonej przez przedstawicieli ustawowych⁵³. Ponadto przepisy włoskie nakazują, by urna była zapieczętowana i opisana danymi osoby zmarłej⁵⁴, a także wymagają zapewnienia ochrony przed profanacją i kradzieżą⁵⁵. Zasady postępowania z prochami zależą od woli zmarłego. Prawo dopuszcza umieszczenie urny na cmentarzu lub innym do tego wyznaczonym miejscu. Mogą być one przechowywane w domu lub rozsypane⁵⁶. Na cmentarzu musi znajdować się budynek do przechowywania urn. Mogą być one również umieszczane w miejscach przyznanych w drodze koncesji podmiotom gospodarczym lub prywatnym⁵⁷. Na każdym cmentarzu musi znajdować się wspólna cysterna do zbiorowego gromadzenia i zbiorowego wieczystego przechowywania prochów pochodzących z kremacji zwłok, w przypadku których zmarły wyraził życzenie wyboru tej formy rozproszenia po kremacji lub dla których krewni zmarłego nie przewidzieli innego miejsca przeznaczenia⁵⁸. Rozsypywanie prochów jest dozwolone, zgodnie z życzeniem zmarłego, jedynie w miejscach spe-

⁵⁰ Art. 79 ust. 3 dekretu o policji cmentarnej.

⁵¹ Art. 3 ust. 1 lit. b pkt 2 ustawy o kremacji.

⁵² Art. 3 ust. 1 lit. b pkt 3 ustawy o kremacji.

⁵³ Art. 3 ust. 1 lit. b pkt 4 ustawy o kremacji.

⁵⁴ Zgodnie z art. 80 ust. 2 dekretu o policji cmentarnej: „Prochy pochodzące z kremacji każdego zwłok muszą być zebrane do specjalnej urny, na której zewnętrznej stronie znajduje się imię, nazwisko, data urodzenia i śmierci zmarłego”.

⁵⁵ C. Fraenkel-Haeberle, *Das Bestattungsrecht in Italien*, rękopis, s. 15.

⁵⁶ Art. 3 ust. 1 lit. e ustawy o kremacji.

⁵⁷ Art. 80 ust. 3 dekretu o policji cmentarnej.

⁵⁸ Art. 80 ust. 6 dekretu o policji cmentarnej.

cialnie do tego celu wyznaczonych na cmentarzach lub w naturze bądź na terenach prywatnych⁵⁹. W przypadku tych ostatnich musi odbywać się na otwartej przestrzeni i za zgodą właścicieli i w żadnym wypadku nie może być to przedmiotem działalności zarobkowej. Rozsypywanie prochów jest zabronione na obszarach zabudowanych w rozumieniu kodeksu drogowego. Rozsypywanie na morzu, jeziorach i rzekach jest dozwolone na odcinkach wolnych od łodzi i budowli oraz na obszarach zabudowanych⁶⁰. Rozsypania prochów dokonuje małżonek lub inny uprawniony członek rodziny, wykonawca testamentu lub przedstawiciel prawny stowarzyszenia, o którym była mowa i którego członkiem był zmarły, a w przypadku jego braku – personel upoważniony przez gminę⁶¹.

Po czwarte, negatywnie należy się odnieść do zapewnienia możliwości pochówku zwłok ludzkich poza cmentarzem. Jest po temu kilka powodów. Przede wszystkim zapewnienie bezpieczeństwa sanitarnego i wyeliminowanie negatywnego wpływu zwłok na otoczenie. Wpływ pojedynczych zwłok na otoczenie jest mniejszy niż zbiorowych pochówków. Nie zmienia to jednak faktu, że trzeba by było każdorazowo ocenić ich potencjalne oddziaływanie na zdrowie i życie ludzi. Wymagałoby to badań, których przeprowadzenie *ad hoc* nie jest możliwe. Ocenę bowiem należy strukturę gruntu, jego przepuszczalność, skład oraz poziom wód gruntowych w miejscu przeznaczonym na pochówek. Na tym jednak nie koniec. Hipotetycznie rozważane zezwolenie na pochowanie poza cmentarzem należałoby wiązać z zapewnieniem ochrony temu miejscu pochówku. Byłoby to źródłem problemów związanych z obrotem nieruchomościami. Przedmiotem obrotu byłaby nieruchomości z grobem. Samo to jednak nie wyłączałoby jej z obrotu, a jedynie wiązało z koniecznością poinformowania nabywcy o tym fakcie, a nawet może z wprowadzeniem ustawowego obowiązku wpisania informacji o pochówku do księgi wieczystej. Należałoby także rozważyć zagwarantowanie prawa dostępu do miejsca pochówku dla najbliższych zmarłego. Mogłoby to też rodzić problemy związane z ochroną grobu

⁵⁹ Art. 3 ust. 1 lit. c ustawy o kremacji.

⁶⁰ Art. 3 ust. 1 lit. c ustawy o kremacji.

⁶¹ Art. 3 ust. 1 lit. d ustawy o kremacji.

przed profanacją. Obecnie bowiem piecza nad grobami jest sprawowana w sposób zinstytucjonalizowany przez organizację cmentarza. Niemniej jednak należy usankcjonować istniejący obecnie proceder pochówków duchownych w świątyniach i na terenach przyświątynnych. Obecnie obowiązująca ustawa co prawda przewiduje, że minister właściwy do spraw budownictwa, planowania i zagospodarowania przestrzennego oraz mieszkalnictwa w porozumieniu z ministrem właściwym do spraw zdrowia może w drodze rozporządzenia określić wyjątki od zasad ustalonych w art. 12 u.c.c.z.⁶² oraz ustalić szczegółowy sposób stosowania jej przepisów do tych wyjątków. Mogłoby do nich należeć właśnie chowanie zmarłych w kościołach. Do chwili obecnej, a minęło już ponad 50 lat, akt taki nie został wydany.

Po piąte, należy zapewnić możliwość pochówków w sposób ekologiczny. Już coraz więcej ludzi stara się żyć tak, by w jak najmniejszym zakresie negatywnie oddziaływać na środowisko naturalne. Należy pozwolić im wybrać taką formę pochówku, która jest zgodna z ich przekonaniami. Powinna istnieć możliwość tworzenia cmentarzy ekologicznych zarówno komunalnych, na których mogą być pochowane osoby niezależnie od wyznania, jak i wyznaniowych. Rolą prawa jest zaś uregulowanie zasad tego pochówku, jak również zagwarantowanie zachowania cmentarza w ustalonej formie.

Podsumowując podjęte w tym opracowaniu rozważania, należy stwierdzić, że nowa ustawa regulująca zasady chowania zmarłych powinna ważyć różne interesy, mając na względzie zarówno potrzeby obecnych, jak i przyszłych pokoleń, powinna zabezpieczać potrzeby wierzących, a także niewierzących, przy jednoczesnym zapewnieniu ochrony przed negatywnym wpływem zwłok ludzkich na życie i zdrowie ludzi oraz środowisko naturalne, uwzględniając przy tym pozostałe funkcje cmentarza.

⁶² Zgodnie z art. 12 ust. 3 u.c.c.z. groby ziemne, groby murowane i kolumbaria przeznaczone na składanie zwłok i szczątków ludzkich muszą znajdować się na cmentarzach.

Bibliografia

- Bałaaban A., *Konstytucyjna zasada zrównoważonego rozwoju* [w:] *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, red. L. Garlicki, A. Szmyt, Warszawa 2003
- Biedka B., *Osadnictwo polonijne w ośrodkach miejskich na północno-wschodnim wybrzeżu Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej* [w:] *Migracje i społeczeństwo. Zbiór studiów*, red. J.E. Zamojski, Warszawa 1995
- Cyrek B., *Kultura funeralna w cyberprzestrzeni. Co łączy wirtualne cmentarze i media społecznościowe?*, „Kognitywistyka i Media w Edukacji” 2017/2
- Duniewska Z., *Wartości – dobra, potrzeby i zagrożenia jako czynniki wyznaczające zakres regulacji prawa administracyjnego materialnego* [w:] *System Prawa Administracyjnego*, t. 7, *Prawo administracyjne materialne*, red. R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel, Legalis 2017
- Dziwulak D., *Pochówek skremowanych prochów ludzkich na cmentarzach lub w innych miejscach w wybranych państwach Unii Europejskiej oraz w Australii, Kanadzie i USA*, „Analizy BAS” 2012/13
- Fisher G.T., Croukamp L., *Groundwater contamination and its consequences resulting from the indiscriminate placing of cemeteries in the third world context. Conference Africa needs groundwater convention*, Johannesburg–South Africa 1993
- Fraenkel-Haeberle C., *Das Bestattungsrecht in Italien*, rękopis
- Gierwazik M., Martyniuk K., (Nie)prawdziwi żałobnicy. *Wirtualne cmentarze*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia Informatica” 2011/2
- Kapralska Ł., Maksymowicz A., *Internet jako theatrum śmierci. O przeżywaniu umierania, cmentarzu i żałobie w wirtualnym świecie*, „Kultura i Społeczeństwo” 2009/3
- Klima E., Wycichowska B., Popek W., *Cmentarz w strukturze przestrzennej miasta*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2019/35
- Konstytucja RP*, t. I, *Komentarz do art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Legalis 2016
- Koryś P., Okólski M., *Czas globalnych migracji. Mobilność międzynarodowa z perspektywy globalizacji*, „Prace Migracyjne” 2004/55
- Leszczyński P.A., *Wolność sumienia (hasło)* [w:] *Leksykon prawa wyznaniowego: 100 podstawowych pojęć*, red. A. Mezglewski, Warszawa 2014
- Lewicka B., *Wirtualne cmentarze* [w:] *Miejskość i duch innowacyjności*, red. M.S. Szczepański, K. Bierwiazzonek, K. Wojtasik, Katowice 2013
- Lipowicz I., *Samorząd terytorialny XXI wieku*, Warszawa 2019
- Ozga M., *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 23 września 2009 r., I CSK 346/08*, „Glosa” 2011/2

- Piskorz-Ryń A., Wyporska-Frankiewicz J., *Zasada zrównoważonego rozwoju z perspektywy prawa administracyjnego. Zagadnienia wybrane* [w:] *Społeczna odpowiedzialność jako podstawa osiągania zrównoważonego rozwoju*, red. O. Kotowska-Wójcik, M. Luty-Michalak, Warszawa 2016
- Rakoczy B., *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* [w:] *Prawo ochrony środowiska. Komentarz*, Warszawa 2013
- Rosegnal M., *Planistyczne problemy lokalizacji cmentarza* [w:] *Non omnis moriar. Osobiste i majątkowe aspekty prawne śmierci człowieka. Zagadnienia wybrane*, red. J. Gołaczyński, J. Mazurkiewicz, J. Turłukowski, D. Karkut, Wrocław 2015
- Rybak A., *Prawnokarna ochrona godności zwłok człowieka*, „Palestra” 2004/1–2
- Sierpowska I., *Śmierć w ujęciu prawa administracyjnego*, LEX 2020
- Skrzydło W., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, LEX 2013
- Skrzydło-Niżnik I., Dobosz P., *Pojęcie zrównoważonego rozwoju w systemie prawa i nauce prawa administracyjnego* [w:] *Jednostka w demokratycznym państwie prawa*, red. J. Filipek, Bielsko-Biała 2003
- Syryt A., *Dostęp do publicznych zasobów informacyjnych a zasada zrównoważonego rozwoju* [w:] *Jawność i jej ograniczenia*, t. V, *Dostęp i wykorzystywanie*, red. A. Piskorz-Ryń, Warszawa 2015
- Szegda J., *Refleksje na temat wirtualnych cmentarzy. Uwarunkowania społeczne i kulturowe*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2018/4(9)
- Szpor G., *Zasada zrównoważonego rozwoju jako zagadnienie prawne* [w:] *Zarządzanie Informacją Przestrzenną w Nowym Tysiącleciu*, red. G. Szpor, D. Kereković, Katowice 1999
- Truszkowski B., *Z prac ministerialnych nad ujednoliceniem prawa chowania zmarłych w II Rzeczypospolitej*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2019/2
- Tworowska A., *Określenie statusu ludzkich zwłok jako problem prawno-społeczny*, PiM 2015/2
- Woźniak J., *Kremacja w rozwoju historycznym i nauce Kościoła*, „Teologia i Człowiek” 2017/4
- Zimmermann J., *Prawo administracyjne*, Kraków 2014
- Żychowski J., *Przegląd wyników badań prowadzonych na świecie nad wpływem cmentarzy na chemizm wód podziemnych* [w:] *Antropogeniczna transformacja środowiska przyrodniczego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Lachowi*, red. W. Wilczyńska-Michalik, Kraków 2010
- Żychowski J., *Wpływ grobów z I i II wojny światowej na środowisko przyrodnicze*, Kraków 2008
- Żychowski J., *Wpływ grobów z I i II wojny światowej na występowanie bakterii w wodach podziemnych* [w:] *Stan i antropogeniczne zmiany jakości wód w Polsce*, t. VI, red. M. Ziulkiewicz, Łódź 2010
- Żychowski J., *Wpływ krakowskich cmentarzy*, „Przegląd Geograficzny” 2010/3(82)

Orzecznictwo

Wyrok SN z 20.09.2007 r., II CSK 237/07, OSP 2008/9, poz. 94

Wyrok SN z 3.12.2010 r., I CSK 66/10, LEX nr 738085

Agnieszka Piskorz-Ryń [ORCID: 0000-0001-9788-0988] – doktor habilitowany nauk prawnych, profesor Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Wydział Prawa i Administracji, Katedra Prawa Administracyjnego i Samorządu Terytorialnego.